

ศึกษาบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในตำบลแม่เหาะ  
อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน  
A STUDY ON BUDDHIST PROPAGATION ROLE OF THE MONKS IN MAE HO SUB-DISTRICT, MAE  
SARIANG DISTRICT, MAE HONG SORN PROVINCE

พระพิเชษฐ จันทวนโณ\*

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เพื่อศึกษาหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์บนพื้นที่สูง (๒) เพื่อศึกษาบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน (๓) เพื่อศึกษาแนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ของพระสงฆ์ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน โดยศึกษาจากเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้องและการสัมภาษณ์เจาะลึกผู้เชี่ยวชาญ (In-Depth Interview) จำนวน ๑๕ รูป/คน ในพื้นที่ ตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอนผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ โดยวิเคราะห์เนื้อหาเชิงพรรณนาความ ผลการศึกษาวิจัยสรุปได้ ดังนี้

ผลการวิจัยพบว่า

การเผยแผ่ธรรมพื้นที่สูงได้ริเริ่มเกิดขึ้นในปีพุทธศักราช ๒๕๐๘ โดยกรมประชาสงเคราะห์ร่วมกับวัดเบญจมบพิตร โดยการส่งพระสงฆ์ไปเผยแผ่สั่งสอนโดยการจัดการเทศนา อบรม สั่งสอนประชาชน ให้เกิดศรัทธาเลื่อมใส เทศนาสั่งสอนประชาชนให้ตั้งอยู่ในศีลธรรมและให้ได้ยินได้ฟังเกี่ยวกับพระศาสนาโดยถูกต้องและเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในหลักธรรมคำสอน ซึ่งหลักการพระพุทธศาสนาเข้ากันได้กับขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวเขา เพราะพระพุทธศาสนาไม่กีดกันศาสนาอื่นและไม่บังคับให้ชาวเขามานับถือพระพุทธศาสนา ได้พัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ให้เป็นไปตามนโยบายต่างๆ เช่น เน้นการพัฒนาชุมชน เสริมความมั่นคงของประเทศชาติ การปลูกจิตสำนึกความเป็นไทย ให้มีความจงรักภักดี ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ เน้นการพัฒนาคุณภาพชีวิตมีการปลูกจิตสำนึกในด้านคุณธรรม

หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์บนพื้นที่สูงในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ ต้องมีคุณลักษณะ ๗ ประการดังนี้ ๑) ปิโย เป็นที่รักเป็นที่พอใจ ๒) ครุ เป็นที่เคารพ ในฐานะประพจน์สมควรแก่ ๓) ภาวนียो เป็นที่ยกย่อง ๔) วตฺตา เป็นที่ปรึกษาที่ดี ๕) วจนฺทโม เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ ๖) คมภีรณฺจ กล้า กตฺตา เป็นผู้พูดด้วยถ้อยคำลึกซึ้งได้ และ ๗) โน จฏฺฐาณ นโยชเย ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล

บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า ประกอบไปด้วย ๔ ใหญ่ๆ ได้แก่ ๑) บทบาทด้านการส่งเสริมสนับสนุนและการสงเคราะห์ชุมชน เช่น การมอบสิ่งอำนวยความสะดวกในการดำเนิน เป็นต้น ๒) บทบาทด้านการส่งเสริมจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น การปลูกต้นไม้สาละ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นจิก และต้นไม้สำคัญๆ เป็นต้น ๓) ด้านการให้การศึกษาราย หน้าที่พลเมืองที่ดี เช่น การส่งเสริมให้ทุนการศึกษา การเข้าไปสอนในโรงเรียน การเทศนาธรรม การตั้งศูนย์การศึกษาชั่วคราว เป็นต้น และ ๔) ด้านการส่งเสริมอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี ภูมิปัญญาของชนเผ่า พระสงฆ์จึงต้องเรียนรู้และทำความเข้าใจในการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมประเพณี และการอนุรักษ์ความเชื่อตามบรรพบุรุษดั้งเดิม

แนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า การสร้างแนวทางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้นจะช่วยส่งเสริมชุมชนในด้านต่างๆ ดังนี้ (๑) ด้านการ

\*นิสิตปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

**การประชุมวิชาการระดับชาติครั้งที่ ๓ “นวัตกรรมสร้างสรรค์ชุมชน และสังคมไทย ๔.๐”**  
**วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐ ณ วิทยาลัยสงฆ์ลำพูน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**

---

สนับสนุนและสงเคราะห์ชุมชน พระสงฆ์ต้องเข้ามามีส่วนร่วมในวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชน ๒) ด้านการส่งเสริมสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ต้องมองปัจจัยทางด้านจิตใจก่อนโดยต้องให้ความรู้ ๓) ด้านการศึกษา ภาษา หน้าที่พลเมืองที่ดี ด้วยการสร้างกิจกรรมการบวชเรียนภาคฤดูร้อน การให้ทุนการศึกษา การประกวดการอ่านเพื่อชิงทุนการศึกษา ควรจะปลูกฝังจิตสำนึกต่อหน้าที่พลเมืองที่ดี และ ๔) ด้านการส่งเสริมการอนุรักษ์วัฒนธรรมประเพณี ภูมิปัญญาชนเผ่า สนับสนุนให้เยาวชน และชุมชนโดยตระหนักถึงความสำคัญของชุมชน มีความเข้าใจรากเหง้า ความเป็นวัฒนธรรม แบ่งปัน เกื้อกูลช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีการศึกษาเรียนรู้วิถีการดำรงชีวิต ชุมชนภูมิปัญญาพื้นบ้าน ที่มีมาช้านาน

**คำสำคัญ :** บทบาท, การเผยแผ่พระพุทธศาสนา, พระสงฆ์

### **Abstract**

The objectives of this research are as 3 follows: (1) to study the principle of Buddhist propagation on the highland monks, (2) to study the role on Buddhist propagation of the monks in Mae Ho sub-district, Mae Saring district, Mae Hong Son province, and (3) to study the guidelines on Buddhist propagation of the monks in Mae Ho sub-district, Mae Saring district, Mae Hong Son province. The methodology was consisted of documentary research, related research and in-depth interview of 15 people in the area of Mae Ho sub-district, Mae Saring district, Mae Hong Son province. The researcher collected the data and data analysis by descriptive content analysis; the results were concluded as follows.

#### **The research results were as follows:**

The principle on Buddhist propagation of the highland monks in Mae Ho sub-district, Mae Saring district, Mae Hong Son province found that the principle on Buddhist propagation of the monks they must have 7 properties as follows; 1) Piyo: Lovable, endearing 2) Garu: esteemable, respectable, venerable 3) Bhàvanāyo: adorable; cultured; emulable 4) Vattà ca: being a counselor 5) Vacanakkhamo: being a patient listener 6) Gambhirañca katham kattà: able to deliver deep discourses or to treat profound subjects 7) No catthàne niyojaye: never exhorting groundlessly, not leading or spurring on to a useless end.

The role on Buddhist propagation of the monks in Mae Ho sub-district, Mae Saring district, Mae Hong Son province consists of 4 items include: 1) the role of the supporting and housing community such as providing housing facilities in operation etc., 2) the role of the promoting awareness on the conservation of natural resources and the environment such as planting cannonball tree, Bodhi tree, Banyan tree, Indian Oak and important trees etc., 3) The field of education, language, good citizens such as providing scholarships, to teach in school, Buddhist sermon and The temporary education center etc., and 4) the promoting of cultural conservation, custom, tribal wisdom. The monks had to learn and understand to adapt to the culture and the faith preservation according to the original ancestor.

The guideline on Buddhist propagation of the monks in Mae Ho sub-district, Mae Saring district, Mae Hong Son province found that the creating guideline on Buddhist propagation that will help to promote community in many fields as follows: 1) the supporting and housing community, the monks have to involve in the lifestyle of the community, 2) the promoting

การประชุมวิชาการระดับชาติครั้งที่ ๓ “นวัตกรรมสร้างสรรค์ชุมชน และสังคมไทย ๔.๐”  
วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐ ณ วิทยาลัยสงฆ์ลำพูน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

---

awareness on the conservation of natural resources and the environment that have to look at psychological factor first by providing learning, and 3) the field of education, language, good citizens by creating activity of Summer ordination, the providing scholarship, the reading contest for scholarship that should awareness to be good citizenship and 4) the promoting of cultural conservation, custom, tribal wisdom that supports the youth and community by realizing the importance of community, understanding in root, the sharing culture, helping each other, a study of community lifestyle, folk wisdom had come a very long time.

**Keywords :** Role, Buddhist propagation, Monks

### บทนำ

การเผยแผ่หลักธรรมคำสอนในยุคพุทธกาลเป็นไปด้วยความลำบากโดยเฉพาะที่จะต้องปรับความคิดของคนที่มีความคิดเก่าๆ ซึ่งเปลี่ยนแปลงได้ยาก นอกจากนี้การเผยแผ่ยังต้องเดินทางด้วยเท้าเปล่าในระยะทางไกลๆ และการเผยแผ่ในลักษณะอื่นๆ ที่ไม่ได้ง่ายอย่างในปัจจุบัน แต่กระนั้นถึงแม้ว่าจะยากเย็นแสนเข็ญมากเพียงก็ไม่ได้ทำให้พระพุทธองค์ทรงเลิกความตั้งใจในการเผยแผ่ไปสู่ประชาชนทั่วไปทรงใช้วิธีการเผยแผ่เชิงรุกโดยเสด็จไปแสดงธรรมแก่พุทธศาสนิกชนทุกระดับชั้นด้วยพระองค์เองโดยทรงใช้พุทธวิธีการสอนในรูปแบบต่างๆ จนทำให้เกิดกระบวนการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยมีพระเจ้าอโศกมหาราช กษัตริย์ของอินเดียเป็นผู้อุปถัมภ์และมีแนวคิดส่งพระสมณทูตเพื่อไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสถานที่ต่างๆ รวมทั้งสิ้น ๙ สาย<sup>๑</sup> โครงการพระบันฑิตอาสาพัฒนาชาวเขา เป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้กับชุมชนบนพื้นที่สูงให้มีความเข้มแข็งและครอบคลุมพื้นที่หมู่บ้านกลุ่มชาติพันธุ์อย่างยากหลากหลาย โครงการพระบันฑิตอาสา เน้นกระบวนการ งานเชิงรุก กระบวนการทำงานเป็นทีมและการมีส่วนร่วมจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูงมาเป็นระยะเวลานานพอสมควร<sup>๒</sup>

การเผยแผ่ธรรมของพระสงฆ์ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน ทำหน้าที่ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีการศึกษาอบรมศีลธรรมทางพระพุทธศาสนาในวันธรรมสวนะและวันสำคัญแห่งชาติ ศาสนาแสดงพระธรรมเทศนาเนื่องในโอกาสต่างๆ เช่น งานแต่งงาน งานขึ้นบ้านใหม่ งานศพ การแสดงธรรมผ่านเสียงตามสาย สอนศีลธรรมในสถานศึกษา จัดกิจกรรมเข้าค่ายอบรมคุณธรรม ปฏิบัติธรรมรักษาศีล ๘ ธรรมสัญจร การสงเคราะห์ชุมชนด้วยปัจจัย ๔ สร้างศาสนทายาททางพระพุทธศาสนา การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ การรณรงค์ให้ลด ละ เลิก อบายมุข สอนภาษาไทยแก่ชาวบ้านที่ไม่รู้หนังสือ ส่งเสริมด้านอาชีพ ให้ความรู้ด้านสาธารณสุขขั้นพื้นฐานอนุรักษ์พันธุ์พืชวัฒนธรรมประเพณีของชนเผ่า นำชาวบ้านแสดงตนเป็นพุทธมามกะ และการปลูกจิตสำนึกให้ประชาชนเป็นพลเมืองที่ดีต่อประเทศชาติ จึงทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจและมุ่งที่จะศึกษาถึงหลักการ บทบาท และแนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ของตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน ว่ามีการพัฒนาอย่างไร ที่สามารถ สอนให้ชาวบ้านให้เข้าใจในหลักพุทธธรรม พิธีกรรม และนำไปประยุกต์ใช้ในการดำรงชีวิตประจำวันได้อย่างเหมาะสม เพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

### วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์บนพื้นที่สูง

---

<sup>๑</sup> พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) , พระพุทธศาสนาในเอเชีย, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า๑๔๓.

<sup>๒</sup> โครงการพระบันฑิตอาสาพัฒนาชาวเขา, รายงานสรุปผลการดำเนินงานประจำปีโครงการพระบันฑิตอาสา พัฒนาชาวเขา ปีงบประมาณ ๒๕๕๖, (เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๐.

การประชุมวิชาการระดับชาติครั้งที่ ๓ “นวัตกรรมสร้างสรรค์ชุมชน และสังคมไทย ๔.๐”  
วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐ ณ วิทยาลัยสงฆ์ล้านนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๒. เพื่อศึกษาบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน

๓. เพื่อศึกษาแนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ของพระสงฆ์ ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน

#### ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เรื่อง “ศึกษาบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน” ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยดังนี้

##### ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยมุ่งศึกษา บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ ในตำบลแม่เหาะอำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน มีขอบเขตด้านเนื้อหา ๔ ด้าน ได้แก่ ๑. ด้านการส่งเสริมสนับสนุนและสงเคราะห์ชุมชน ๒. ด้านส่งเสริมจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ๓.ด้านการให้การศึกษา ภาษา หน้าที่พลเมืองที่ดี และ๔. ด้านการส่งเสริมอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี ภูมิปัญญาของชนเผ่า

##### ขอบเขตด้านประชากร

การวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการศึกษาเอกสาร งานวิจัย รวมทั้งการสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้เชี่ยวชาญในพื้นที่ตำบลแม่เหาะประกอบด้วยพระสงฆ์ผู้ที่ทำหน้านักเผยแผ่ธรรมในพื้นที่นั้น ๆ และผู้ที่เกี่ยวข้องในการสนับสนุนกิจกรรมการเผยแผ่ธรรม จำนวน ๑๕ รูป/คน

##### ขอบเขตด้านพื้นที่

การศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยกำหนดพื้นที่ศึกษาในพื้นที่ตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน

##### ขอบเขตด้านระยะเวลา

ระยะเวลาในการศึกษาวิจัย ระหว่างเดือนกันยายน ๒๕๕๙-กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐ รวมเป็นระยะเวลา ๖ เดือน

#### วิธีดำเนินการวิจัย

วิธีดำเนินการวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยจะศึกษาโดยการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการวิเคราะห์เอกสาร รวมทั้งการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้เผยแผ่ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง และฝ่ายบริหารท้องถิ่น ฝ่ายปกครองท้องถิ่นที่มีส่วนเกี่ยวข้อง โดยมีขั้นตอนดังต่อไปนี้

ขั้นปฐมภูมิ ผู้วิจัยจะทำการรวบรวม การสำรวจ วิเคราะห์ และตรวจสอบในประเด็นที่เกี่ยวข้องใน คัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (ฉบับสีฟ้า) พ.ศ.๒๕๓๙ รวมทั้งการลงสัมภาษณ์เชิงลึกผู้เชี่ยวชาญจำนวน ๑๕ รูป/คน

ขั้นทุติยภูมิ ผู้วิจัยจะทำการรวบรวม การสำรวจ วิเคราะห์หรือรถถลา ฎีกา เอกสารทางพระพุทธศาสนาอื่น ๆ ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ขั้นตติยภูมิ ผู้วิจัยจะทำการวิเคราะห์ และสังเคราะห์เอกสารจากแหล่งปฐมภูมิ และทุติยภูมิเพื่อให้เห็นถึงบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน

ขั้นจตุตถภูมิ เมื่อวิเคราะห์ และสังเคราะห์เอกสารทั้งหมดจะนำเสนออาจารย์ที่ปรึกษาเพื่อการตรวจสอบแก้ไข และเพิ่มเติมให้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น พร้อมนำกลับมาแก้ไขเพื่อการขอสอบป้องกันวิทยานิพนธ์ตามขั้นตอนต่อไป



## สรุปผลการวิจัย

### หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในพื้นที่สูงในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า

หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ ต้องมีคุณลักษณะของผู้สอนซึ่งเป็นปัจจัยด้านบุคคล มีอยู่ ๗ ประการดังนี้ (๑) ปิโย เป็นที่รักเป็นที่พอใจ ในฐานะเป็นที่สบายและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาไต่ถาม (๒) ครุ เป็นที่เคารพ ในฐานะประพฤติสมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย (๓) ภาวนีโย เป็นที่ยกย่อง ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง ทั้งเป็นผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง ทำให้ระลึกและเอ๋ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ (๔) วตตา เป็นนักพูด รู้จักชี้แจงให้เข้าใจว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี (๕) วณกฺขโม เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ คือพร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถาม คำเสนอแนะวิพากษ์วิจารณ์ อดทน ฟังได้ไม่เบื่อ ไม่ฉุนเฉียว (๖) คมกิริยจก กถา เป็นผู้พูดด้วยถ้อยคำลึกซึ้งได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจ และให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป (๗) โน จฏฐาเน นิโยชเย ไม่ชักนำในอฐานะ คือ ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย

รูปแบบในการสอนในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในพื้นที่สูง ได้แก่รูปแบบต่อไปนี้ (๑) รูปแบบแบบสากัจฉาหรือสนทนา เป็นวิธีที่ต้องเป็นฝ่ายถามนำคู่สนทนาเข้าสู่ความเข้าใจธรรมและเสื่อมใสศรัทธา (๒) รูปแบบการบรรยาย วิธีสอนแบบนี้ ความเข้าใจกับมีความเลื่อมใสศรัทธาอยู่แล้ว มาฟังเพื่อหาความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติมและหาความสงบสุขทางจิตใจ (๓) รูปแบบแบบตอบปัญหา ผู้ที่ถามปัญหานั้นนอกจากผู้ที่มีความสงสัยข้องใจในข้อธรรมต่างๆ แล้ว โดยมากเป็นผู้มีนิสัยถือลัทธิศาสนาอื่นบ้างก็ มาถามเพื่อต้องการรู้คำสอนทางฝ่ายพระพุทธศาสนาหรือเทียบเคียงกับคำสอนในลัทธิของตนบ้าง สอนให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหาและใช้วิธีตอบให้เหมาะสม (๔) รูปแบบการวางกฎข้อบังคับ เมื่อเกิดเรื่องมีการกระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น แล้วมีการชี้แจงผลเสียหายที่เกิดแก่ ส่วนรวม พรรณนาผลร้ายของความประพฤติไม่ดี และคุณประโยชน์ของความประพฤติที่ดีงาม แล้วกำหนดบทลงโทษ

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในพื้นที่สูง ประกอบด้วยคุณลักษณะ ๔ ประการ ได้แก่ (๑) สันติสนทนา คือ ชี้แจงเรื่องที่สอนให้เห็นชัดเป็นการแยกแยะ อธิบาย และแสดงเหตุผลให้ชัดเจนจนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริงเห็นจัง ดังได้เห็นกับตา (๒) สมาทปนา คือ ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ (๓) สมุตเตชนา คือ เร้าใจให้อาจหาญแก่งกล้า เป็นการปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้น เกิดความอดสาหะมีกำลังใจที่จะทำใหสำเร็จลงได้ (๔) สัมปหังสนา คือ ทำให้สดชื่นร่าเริงเป็นการบำรุงจิตใจให้เข้มแข็งเบิกบานเห็นคุณประโยชน์ที่ได้รับ

### บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า

การทำหน้าที่ที่เกิดประโยชน์ต่อชาวบ้าน ชาวบ้านได้รับประโยชน์ ทำให้ประชาชนมีศีลธรรมอันดีงามนำหลักธรรมที่พระสงฆ์ได้นำไปใช้ในการดำเนินชีวิต และเป็นแบบอย่างที่ดีตามลักษณะบทบาทดังต่อไปนี้ (๑) การส่งเสริมสนับสนุนและการสงเคราะห์ชุมชน เช่น การมอบสิ่งอำนวยความสะดวกในการดำเนินชีวิต การมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางสังคม การเป็นตัวแทนเพื่อทำหน้าที่การแก้ไขปัญหบางประการ (๒) ด้านการส่งเสริมจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การปลูกต้นไม้ทางพระพุทธศาสนา เช่น ไม้สาละ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นจิก เป็นต้นซึ่งที่สำคัญพระสงฆ์จะพยายามเชิญชวนให้คนในชุมชนได้มาร่วมกัน (๓) ด้านการให้การศึกษ ภาษา หน้าที่พลเมืองที่ดี การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในพื้นที่ดังกล่าวมีโอกาสที่จะผลิตพระที่เป็นชนเผ่าให้เข้าไปปฏิบัติงานในพื้นที่ด้วยการส่งเสริมให้ทุนการศึกษา การเข้าไปสอนในโรงเรียน การเทศนาธรรม การตั้งศูนย์การศึกษาชั่วคราว (๔) ด้านการส่งเสริมอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี ภูมิปัญญาของชนเผ่า พระสงฆ์จึงต้องเรียนรู้และทำความเข้าใจในการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมประเพณี เพราะเป็นพื้นที่ที่ประชาชนส่วนมากยังมีความเชื่อตามบรรพบุรุษดั้งเดิม

**การประชุมวิชาการระดับชาติครั้งที่ ๓ “นวัตกรรมสร้างสรรค์ชุมชน และสังคมไทย ๔.๐”**  
**วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐ ณ วิทยาลัยสงฆ์ลำพูน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**

**แนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า**

การสร้างแนวทางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้นจะช่วยส่งเสริมชุมชนในด้านต่างๆ ดังนี้ (๑) ด้านการสนับสนุนและสงเคราะห์ชุมชน พระสงฆ์ต้องเข้ามามีส่วนร่วมในวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชน โดยการสร้างกิจกรรมที่เกิดประโยชน์แก่ชุมชน (๒) ด้านการส่งเสริมสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ต้องมองปัจจัยทางด้านจิตใจก่อนโดยต้องให้ความรู้ ทั้งการอธิบาย การลงมือปฏิบัติให้เห็น และการให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมเพื่อสร้างความเข้าใจถึงประโยชน์ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (๓) ด้านการศึกษา ภาษา หน้าที่พลเมืองที่ดี แนวทางในเรื่องนี้ต้องสร้างกิจกรรมที่เป็นการส่งเสริมเพื่อเป็นช่องทางในการเข้าถึง เช่น การบวชเรียน ภาควิชาการ การให้ทุนการศึกษา การประกวดการอ่านเพื่อชิงทุนการศึกษา ควรจะปลูกฝังหน้าที่พลเมืองที่ดีด้วยโดยการให้ความรู้เกี่ยวกับหน้าที่ ความรักชาติ (๔) ด้านการส่งเสริมการอนุรักษ์วัฒนธรรมประเพณี ภูมิปัญญาชนเผ่า สนับสนุนให้เยาวชน และชุมชนโดยตระหนักถึงความสำคัญของชุมชน มีความเข้าใจรากเหง้า ความเป็นวัฒนธรรม แบ่งปัน เกื้อกูลช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีการศึกษาเรียนรู้วิถีการดำรงชีวิต ชุมชนภูมิปัญญาพื้นบ้าน ที่มีมาช้านาน

**อภิปรายผลการวิจัย**

**หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน**

หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์บนพื้นที่สูง คุณลักษณะของผู้สอนซึ่งเป็นปัจจัยด้านบุคคล มีอยู่ ๗ ประการดังนี้ (๑) ปิโย เป็นที่รักเป็นที่พอใจ ในฐานะที่เป็นที่สบายและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาไต่ถาม (๒) ครุ เป็นที่เคารพ ในฐานะประพฤติสมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย (๓) ภาวนิโย เป็นที่ยกย่อง เป็นผู้ฝึกรบและปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง (๔) วตตา เป็นนักพูด รู้จักชี้แจงให้เข้าใจว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร เป็นที่ปรึกษาที่ดี (๕) วจนุกฺขโม เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ คือพร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษา คำเสนอแนะ (๖) คมภีรณฺจ กถิ กตฺตา เป็นผู้พูดด้วยถ้อยคำลึกซึ้งได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจ (๗) โน จฺจุณฺหาณ นิโยชเย ไม่ชักนำในฐานะ คือ ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย สอดคล้องกับงานวิจัยของ กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “โครงการศึกษาบทบาทพระสงฆ์กับการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมตามแนวปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง” ผลการศึกษาวิจัย พบว่าพระสงฆ์ควรมีบทบาทในการส่งเสริม การพัฒนาศักยภาพของบุคคลในสายการปกครองให้มีคุณธรรม จริยธรรม โดยประสานความร่วมมือกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและผู้บริหารที่เกี่ยวข้อง การเป็นผู้นำด้านจิตใจเผยแผ่คุณธรรม จริยธรรม เทศบรมสั่งสอน ปัจจัยที่ส่งเสริมบทบาทพระสงฆ์ คือ ความร่วมมือกันทั้งพระสงฆ์ การได้รับการสนับสนุนจากสถานศึกษา ความรู้ ความสามารถของพระสงฆ์ เทคนิควิธีการของพระสงฆ์ ในการเทศนา ความศรัทธาที่มีต่อพระสงฆ์ และการประชาสัมพันธ์ของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง พุทธศาสนิกชนเห็นว่าปัจจัยที่ส่งเสริมบทบาทพระสงฆ์ส่วนใหญ่อยู่ในระดับมาก<sup>๓</sup>

**บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน**

การทำให้ประชาชนมีศีลธรรมอันดีงามนำหลักธรรมที่พระสงฆ์ได้แนะนำไปใช้ในการดำเนินชีวิต และเป็นแบบอย่างที่ดีตามลักษณะบทบาทดังต่อไปนี้ (๑) การส่งเสริมสนับสนุนและการสงเคราะห์ชุมชน เช่น การมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางสังคม (๒) ด้านการส่งเสริมจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม พระสงฆ์ต้องเป็นผู้นำในการเชิญชวนให้คนในชุมชนได้มาร่วมกันปลูกต้นไม้ทางพระพุทธศาสนา เช่น ไม่สาละ ต้นโพธิ์ เป็นต้น (๓) ด้านการให้การศึกษา ภาษา หน้าที่พลเมืองที่ดี การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์มีบทบาทในการที่จะผลิตพระที่เป็นชนเผ่าให้เข้าไปปฏิบัติงานในพื้นที่ด้วย การส่งเสริมให้ทุนการศึกษา การเข้าไปสอนในโรงเรียน (๔) ด้านการส่งเสริมอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณี ภูมิปัญญาของชนเผ่า พระสงฆ์มีหน้าที่เรียนรู้และทำความเข้าใจในการปรับตัวให้

<sup>๓</sup> กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, “โครงการศึกษาพระสงฆ์กับการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมตามแนวปรัชญาพอเพียง”, รายงานการวิจัย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมศาสนา), ๒๕๕๕.

**การประชุมวิชาการระดับชาติครั้งที่ ๓ “นวัตกรรมสร้างสรรค์ชุมชน และสังคมไทย ๔.๐”**  
**วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐ ณ วิทยาลัยสงฆ์ล้านนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**

เข้ากับวัฒนธรรมประเพณี เพื่อส่งเสริมและพัฒนาวัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่นสอดคล้องกับงานวิจัยของ **พระมหาปัญญา สุขสงค์** ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคม ศึกษากรณี : พระพิศาลธรรมพาที (พระอาจารย์พะยอม กลยาโณ)” ผลการศึกษาค้นคว้าพบว่า พระพิศาลธรรมพาที เป็นพระสงฆ์ที่มีบทบาทเกื้อกูลอย่างสำคัญต่อการพัฒนาสังคม คือ ด้านการปกครอง ท่านได้จัดระบบการปกครองและวางระเบียบการปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรให้อยู่ร่วมกันอย่างเสมอภาค ด้านการศึกษาและการศึกษาสงเคราะห์ สงเคราะห์ให้ประชาชนในสังคมได้มีโอกาสทางด้านการศึกษาทั้งในและนอกระบบ สามารถนำความรู้ไปพัฒนาตนเองและสังคม ด้านการเผยแผ่ประชาชนได้รับการอบรมให้เข้าใจหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา นำไปปฏิบัติให้เป็นคนดี ด้านสาธารณูปการและสาธารณสงเคราะห์ ให้มีสถานที่ราชการทำให้ประชาชนในสังคมได้รับการและใช้ประโยชน์ได้รวดเร็ว ด้านการฟื้นฟูและอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม มีกิจกรรมที่ส่งเสริมวัฒนธรรม เป็นแหล่งศึกษาค้นคว้าของประชาชนทั่วไปในด้านศิลปวัฒนธรรม และการทำนุบำรุงสิ่งแวดล้อมและแก้ปัญหาความเดือดร้อน จัดบริเวณวัดและที่ใกล้เคียงให้สะอาด เป็นแบบอย่างที่ดีของวัดและประชาชนทั่วไป<sup>๔</sup>

**แนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน**

การสร้างแนวทางนั้นจะช่วยส่งเสริมชุมชนในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ดังนี้ (๑) ด้านการสนับสนุนและสงเคราะห์ชุมชน พระสงฆ์ต้องเข้ามามีส่วนร่วมในการสร้างกิจกรรมที่เกิดประโยชน์แก่ชุมชนโดยไม่ขัดวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชน (๒) ด้านการส่งเสริมสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สนับสนุนให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมเพื่อสร้างความเข้าใจถึงประโยชน์ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (๓) ด้านการศึกษา ภาษา หน้าที่พลเมืองที่ดี การส่งเสริมกิจกรรมเพื่อเป็นช่องทางในการเข้าถึง เช่น การบวชเรียนภาคฤดูร้อน การให้ทุนการศึกษา การสอนภาษาในชุมชน ควรจะปลูกฝังหน้าที่พลเมืองที่ดีด้วยโดยการให้ความรู้เกี่ยวกับหน้าที่ความรักชาติ (๔) ด้านการส่งเสริมการอนุรักษ์วัฒนธรรมประเพณี ภูมิปัญญาชนเผ่า สนับสนุนให้ชุมชนตระหนักถึงความสำคัญของชุมชน มีความเข้าใจวัฒนธรรม แบ่งปัน เกื้อกูลช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีการศึกษาเรียนรู้วิถีการดำรงชีวิต ชุมชนภูมิปัญญาพื้นบ้าน สอดคล้องกับงานวิจัยของ **เจียมพงศ์ วงศ์ธรรม** ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคม” ผลวิจัยพบว่า พระสงฆ์กลุ่มตัวอย่างมีบทบาทในด้านให้การศึกษาแก่ประชาชน ทั้งทางโลกและทางธรรม การเผยแผ่ธรรม การสงเคราะห์ประชาชน และพระสงฆ์ส่วนใหญ่ต้องมีบทบาทด้านการศึกษามากขึ้น เช่น สามารถเข้าไปสอนในโรงเรียนมากกว่าที่เป็นอยู่<sup>๕</sup>

**ข้อเสนอแนะ**

**ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย**

สำนักงานพระพุทธศาสนาประจำจังหวัดและคณะสงฆ์ควรให้การสนับสนุนและสงเคราะห์ชุมชน ภาครัฐควรเข้ามาส่งเสริมการทำหน้าที่ของพระสงฆ์การมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน ทั้งการสนับสนุนงบประมาณ การส่งเสริมพระสงฆ์ในพื้นที่ห่างไกล มีการฝึกฝนอบรมและพัฒนาพระสงฆ์ที่ปฏิบัติในตำบลแม่เหาะ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอนให้มีความรู้ความสามารถในการเทศนาธรรม การบรรยายธรรม การใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัย และการศึกษาบริบทของชุมชนให้เข้าใจ สนับสนุนงบประมาณในการปฏิบัติงานให้ครอบคลุมทั้งด้านการศึกษา การพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง การพัฒนาภูมิปัญญา การมอบทุนการศึกษา สนับสนุนและประชาสัมพันธ์กิจกรรมการช่วยเหลือให้มากยิ่งขึ้น และควรมีนโยบายในการสร้างแรงจูงใจ กำลังใจ และความอบอุ่นสวัสดิการในการปฏิบัติหน้าที่ของพระสงฆ์บนที่ราบสูงให้มากยิ่งขึ้น

<sup>๔</sup> พระมหาปัญญา สุขสงค์, “บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคม ศึกษาเฉพาะกรณี : พระพิศาลธรรมพาที (พระอาจารย์พะยอม กลยาโณ)”, *ภาคนิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, สาขาวิชานโยบายและการวางแผนสังคม, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเกริก, ๒๕๕๑).

<sup>๕</sup> เจียมพงศ์ วงศ์ธรรม, “บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคม”, *วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาบัณฑิต*, (คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๙), หน้า ๓๓.



การประชุมวิชาการระดับชาติครั้งที่ ๓ “นวัตกรรมสร้างสรรค์ชุมชน และสังคมไทย ๔.๐”  
วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐ ณ วิทยาลัยสงฆ์ลำพูน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

**ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ**

คณะสงฆ์ในตำบลแม่เหาะควรจัดกิจกรรมการบรรพชาอุปสมบทประจำปีและมีการประชาสัมพันธ์ให้กว้างขวางมากยิ่งขึ้นเพื่อหวังผลที่จะนำบุตรหลานเข้ามาสู่การนับถือพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ส่งเสริมศิลปะวัฒนธรรมประเพณีอันดีงาม จารีต ขนบธรรมเนียมปฏิบัติบนพื้นที่ของภูมิปัญญาท้องถิ่น มีการสนับสนุนทุนการศึกษาทั้งในระบบ และนอกระบบ รวมถึงการศึกษาทางพระพุทธศาสนาเพื่อเปิดโอกาสสำหรับเด็กบนเขาที่ยังขาดโอกาส ควรเพิ่มประสิทธิภาพการประสานงานไปยังหน่วยงานภายนอก เช่น หน่วยงานรัฐ หน่วยงานเอกชน หน่วยงานทางการศึกษา หน่วยงานทางคณะสงฆ์เพื่อระดมทรัพยากรที่จำเป็นในการปฏิบัติหน้าที่ให้มากยิ่งขึ้น

**ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป**

ควรที่ศึกษารูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชนเผ่าทางไกลของพระสงฆ์ในพื้นที่แม่เหาะและพื้นที่ภาคเหนืออื่นๆ รวมถึงศึกษาประสิทธิภาพการดำเนินกิจกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในพื้นที่แม่เหาะ และพื้นที่ภาคเหนืออื่นๆ ศึกษากิจกรรมที่ทรงมีประสิทธิผลสูงสำหรับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในพื้นที่แม่เหาะ และพื้นที่ภาคเหนืออื่นๆ และควรศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในพื้นที่อำเภอและจังหวัดอื่นๆ

**บรรณานุกรม**

**๑. ภาษาไทย**

**ก. ข้อมูลปฐมภูมิ**

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

**ข. ข้อมูลทุติยภูมิ**

กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. โครงการศึกษาพระสงฆ์กับการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมตามแนวปรัชญาพอเพียง รายงานการวิจัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมศาสนา, ๒๕๕๕.

โครงการพระบัณฑิตอาสาพัฒนาชาวเขา. รายงานสรุปผลการดำเนินงานประจำปีโครงการพระบัณฑิตอาสาพัฒนาชาวเขา ปีงบประมาณ ๒๕๕๖. เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต เชียงใหม่, ๒๕๕๖

เจียมพงศ์ วงศ์ธรรม. “บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคม”. วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ ศาสตรมหาบัณฑิต, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ :มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๙

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). พระพุทธศาสนาในเอเชีย. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐

พระมหาปัญญา สุขสงค์. “บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคม ศึกษาเฉพาะกรณี : พระพิศาลธรรมพาที (พระอาจารย์พะยอม กลยาโณ. ภาคนิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานโยบายและการวางแผนสังคม. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเกริก, ๒๕๔๑